

17. The new violence type of the era: Cyber bullying among university students. Violence among university students / [Turan N., Polat O., Karapirli M. at al.] // Neurology, Psychiatry and Brain Research. – 2011. – № 17. – P. 21–26.
18. Wang J. Cyber and traditional bullying: differential association with depression / Wang J., Nansel T. R., Iannotti R. J. // Journal of Adolescent Health. – 2011. – № 48. – P. 415–417.

УДК 316.62:159.922.7 – 053.6

Надія Куравська

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ У ФОРМУВАННІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена аналізу головних гендерних відмінностей у формуванні правової свідомості підлітків. Розкривається роль гендерних стереотипів у цьому процесі; на основі емпіричного дослідження висвітлюються якісні показники розвитку головних сторін правосвідомості сучасних підлітків.

Ключові слова: правосвідомість, гендерні відмінності, гендерні стереотипи, підлітковий вік.

The article is dedicated to the analysis of gender peculiarities in the formation of teenagers' legal awareness. The role of gender stereotypes in this process is revealed; on the basis of empirical research the qualitative indices of the development of the main sides of modern teenagers' legal awareness are explained.

Keywords: legal awareness, gender peculiarities, gender stereotypes, adolescence.

Регуляція соціальної поведінки виступає однією з головних проблем психології (у т. ч., соціальної та юридичної), філософії, соціології, педагогіки, правознавства та ін. Залежно від предмета дослідження, кожна наукова галузь робить свої акценти в цій проблемі. В юридичній психології, зокрема, увага акцентується на правосвідомості, яку вчені розглядають як провідний регулятор соціальної поведінки, починаючи з підліткового віку. До цього періоду поведінка дітей регулюється здебільшого моральними нормами. Цілеспрямований же розвиток правосвідомості припадає на період шкільного навчання і, як зазначають учені (М.Снікєєв, В.Васильєв, Н.Максимова, М.Костицький, В.Оржеховська та ін.), саме в підлітковому віці завершується засвоєння головних морально-правових норм. Підлітки у віці 11–13 років повинні володіти знаннями щодо таких правових явищ: держава Україна; закони України (зокрема, основні положення адміністративного, цивільного, кримінального, трудового права); поняття про правоохоронні органи України; поняття правопорушень; юридична відповідальність неповнолітніх; організації, які покликані опікуватися правами дитини [1, с.22]. Головними інститутами соціалізації, у яких дитина черпає інформацію про право, мораль, правослухняну поведінку й т. д., а також вчиться оперувати нею, проявляючи її в конкретних учинках, виступають сім'я та школа.

Характер поведінки підлітків залежить від багатьох чинників (це й індивідуально-психологічні відмінності дитини, й особистий приклад батьків, й авторитет учителя та стиль його педагогічної взаємодії з дітьми тощо), які досить

широко вивчені науковцями. Сучасні ж дослідження проводяться в площині гендеру, зокрема, гендерних відмінностей у поведінці та соціальній взаємодії. Проте більшість таких досліджень стосується світу дорослих. Ми ж ставимо собі за мету дослідити гендерні відмінності поведінки підлітків на основі формування їх правосвідомості. Серед головних завдань дослідження можна виділити такі: вивчити якісні показники сформованості змістового, оціночного й регулятивного компонентів правосвідомості підлітків; виявити їх гендерні відмінності та роль гендерних стереотипів у цьому процесі.

Проблемі гендерних відмінностей і гендерних стереотипів присвячені праці таких зарубіжних та вітчизняних учених, як Д.Батлер, Ш.Берн, Є.Льїн, І.Клецина, М.Ткалич, І.Каширська, Н.Шухова, Н.Ходоров, О.Балакірева, М.Боровцова та ін. Проблема правосвідомості також досить широко вивчена в психології, зокрема, що стосується змісту, структури, функцій цього явища (В.Васильєв, М.Єнікєєв, В.Коновалова, О.Столяренко, Ю.Чуфаровський та ін.), його деформацій (Ю.Антонян, Г.Міньковський, О.Волошенюк, С.Яцун), особливостей розвитку в підлітків (С.Бєличева, А.Долгова, О.Дулов, К.Ігошев, Н.Максимова, В.Обухова, В.Оржеховська, С.Яковенко та ін.). Разом із цим такий аспект указаної проблеми, як гендерні особливості формування правосвідомості підлітків, вивчений недостатньо й потребує уваги психологів, педагогів, юристів, що має, у першу чергу, прикладне значення, адже може суттєво знизити рівень правопорушень серед неповнолітніх через підбір адекватних гендеру превентивних засобів впливу.

Правосвідомість – це сфера свідомості, яка пов'язана з відображенням правозначущих явищ; це – сукупність поглядів та ідей, які виражають ставлення людей, соціальних груп до права й законності, їх уявлення про належний правопорядок, про правомірне й неправомірне [2, с.25]. Структура правосвідомості являє собою нерозривну єдність таких функціональних компонентів, як пізнавальний (змістовий), оціночний, регулятивний. Пізнавальний компонент включає в себе систему знань про правову дійсність, оціночний – ставлення до цієї дійсності, регулятивний – вольовий контроль поведінки відповідно до засвоєних знань. Таким чином, у формуванні правосвідомості беруть участь інтелектуальна, емоційна та вольова сфери індивіда. При цьому їх значущість є рівноцінною, однак починається все з пізнання. Іншими словами, не знаючи правових норм, неможливо сформувати адекватне ставлення до них і співвідносити свою поведінку з ними. У такому випадку знання підміняються уявленнями, а правова підготовка має стихійний, емпіричний характер, сформований шляхом спроб і помилок у життєвому досвіді. З іншого боку, сама наявність знань ще не означає їх беззаперечне практичне застосування (можна мати знання, але не хотіти чи не вміти ними користуватися). Тому, розвиваючи правосвідомість, необхідно орієнтувати дітей не лише на формальне засвоєння правових знань, а й на вміння практично застосовувати їх у житті.

Як уже зазначалося вище, у підлітковому віці завершується засвоєння головних морально-правових норм, що дає підстави стверджувати про сензитивність цього вікового періоду для розвитку правосвідомості. З метою перевірки

цього висновку, а також для виявлення якісних показників відображення підлітками правозначущих явищ і впливу на цей процес гендерних відмінностей було проведене емпіричне дослідження із застосуванням «Методики дослідження психологічних особливостей правосвідомості підлітків» (А.І.Оверченко) [1] і методики «Визначення схильності до відхильної поведінки» (О.М.Орел). Дослідження проводилося на базі Івано-Франківської ЗОШ I–III ступенів №13. Участь у ньому взяли 50 учнів 8–9 класів: 25 хлопців і 25 дівчат. Головну увагу ми звернули на методику А.Оверченко, адже вона прямо стосується предмета нашого дослідження. Методика на визначення схильності до відхильної поведінки дозволила нам перевірити дієвість різних гендерних стереотипів, на фоні яких відбувається формування правосвідомості підлітків. Результати емпіричного дослідження будуть подані нижче, а тепер доцільно, на нашу думку, коротко зупинитися на аналізі понять «гендер» і «гендерні стереотипи».

Отже, гендер – це соціально-біологічна характеристика, через яку визначаються поняття «чоловік» і «жінка»; психосоціальні, соціокультурні ролі чоловіка й жінки як особистостей, на відміну від статі, яка позначає біологічні відмінності; цілісна психічна репрезентація статі, сповнена неповторним, динамічним, глибинним, когнітивним та поведінковим поняттям жіночого й чоловічого, здобута індивідом у результаті набуття індивідуального гендерного досвіду [3]. Цей досвід починає формуватися з народження і триває протягом цілого життя, але в дитинстві він має здебільшого неусвідомлюваний характер, що прямо залежить від виховних впливів дорослих, у першу чергу, батьків. З моменту народження через непрямий вплив дитина засвоює спочатку свою приналежність до певної статі, а потім і типові особливості поведінки представників цієї статі. Це виражається й у виборі кольору одягу для дитини, й у виборі іграшок, й у змісті повчань типу «хлопчики не плачуть», «дівчатка повинні бути охайні» і т. д. Історично й культурно склалося так, що дитина є чутливішою до повчань одного з батьків своєї статі й більш схильна копіювати саме його поведінку. Мабуть, тому вихованням дівчат традиційно займалися жінки, а хлопців – чоловіки (здавна вважалося, що чим швидше відлучити хлопчика від матері й передати його на виховання батькові, тим більш сміливим, мужнім, сильним й активним він виросте).

Соціологічні опитування, проведені наприкінці ХХ століття, дозволили виявити традиційно жіночі (фемінні) і традиційно чоловічі (маскулінні) якості. До перших належать життєрадісність, скромність, відданість, співчутливість, турботливість, здатність розуміти інших, довірливість тощо. До других – віра в себе, схильність захищати свої погляди, незалежність, схильність до аналізу, прагнення до лідерства, схильність до ризику, самодостатність, мужність, агресивність, індивідуалізм, змагальність, амбіційність (честолюбність) та ін. [4]. Сучасне життя вносить певні корективи в ці уявлення (зокрема, цьому сприяють поширювані через ЗМІ моделі поведінки сучасної жінки й сучасного чоловіка, мода, різноманітні субкультури та крос-культурні впливи тощо), проте на етапі первинної соціалізації вони залишаються ще незмінними. Стійкість гендерних стереотипів як сформованих культурою узагальнених уявлень про пове-

дінку чоловіка й жінки має прадавні історичні корені, тому важко та повільно піддається впливові часу.

С.Меджидова, досліджуючи гендерні стереотипи, виділяє в них такі бінарні опозиції [5]:

1) логічність – інтуїтивність, абстрактність – конкретність (логічність та абстрактність – це чоловічі якості, інтуїтивність і конкретність – жіночі);

2) інструментальність – експресивність, свідомість – несвідомість (існує думка, що жіноча чуттєвість, емпатійність, емоційна експресивність відрізняють її від чоловіка з його інструментальною помірністю, яка орієнтована на мету та компетентність. Унаслідок цього, жінки є більш гнучкими та чуйними, а чоловіки – більш тверді й владні);

3) влада – підпорядкування (жінкам приписують такі якості, як відданість, жертвовність, терпіння, покірність, а чоловікам, навпаки, прагнення до лідерства, влади, самодостатність);

4) порядок – хаос (чоловіче начало за своєю природою має дисциплінуючий, організуючий характер, тому завжди співвідноситься з порядком, а жіноче начало має прояви безладу й хаосу);

5) незалежність, індивідуальність – близькість, колективність (жінки звертають увагу не на об'єкти чи розв'язання певних завдань, а на благополуччя людей, які входять у коло їх спілкування);

6) сила Я – слабкість Я (жінка вважається більш слабкою і залежною від сили особистості чоловіка);

7) імпульсивність, активність – статичність, пасивність (у багатьох міфах жінка представлена пасивним началом, а чоловік – активним);

8) непостійність, невірність, радикалізм – постійність, вірність, консерватизм (побуває думка, що жінкам притаманні консерватизм, вірність усьому утвердженному, а чоловікам, навпаки, – радикалізм і непостійність).

Підлітковий вік – це період переоцінки цінностей, пізнання сили власного Я, а також період статевого дозрівання. Отже, підлітки не лише усвідомлюють свою приналежність до певної статі (цей процес починається ще в дошкільному віці), а й розуміють, якої поведінки від них очікують дорослі, відповідно до цієї статі.

Розглянувши коротко теоретичні аспекти проблем правосвідомості та гендеру, перейдемо до висвітлення результатів проведеного емпіричного дослідження. Отже, як уже зазначалося, головною методикою нашого дослідження була «Методика дослідження психологічних особливостей правосвідомості підлітків» (А.І.Оверченко). Вона імпонує нам тому, що вимірює не просто загальний рівень розвитку правосвідомості, а конкретизує його через такі показники: змістовий (пізнавальний) компонент правосвідомості вивчається за показниками адекватності, повноти, усвідомленості правових знань; оціночний компонент – характер ставлення до правової дійсності, його стійкість і дієвість; регулятивний компонент – адекватність, широта, стійкість, дієвість правових переконань [1, с.22].

Отже, за результатами методики А.Оверченко, правосвідомість підлітків (і хлопців, і дівчат) знаходиться на вищому за середній рівні розвитку (табл. 1).

Це означає, що підлітки володіють знаннями щодо більшості складових правової дійсності, в основному правильно їх розуміють, але недостатньо повно вміють вербалізувати їхню сутність. При цьому їм притаманне виразно позитивне, стійке ставлення до цих складових, готовність діяти відповідно до такого ставлення. Загалом більшість переконань підлітків, які утворилися в процесі формування їх правосвідомості, реалізуються ними у власній поведінці та діяльності.

Якщо загальний рівень розвитку правосвідомості є однаковим у дівчат і хлопців, то її головні сторони вже відрізняються показниками, що робить можливим виділення гендерних відмінностей у протіканні процесу. Так, з-поміж цих сторін пізнавальна (чи змістова) сторона правосвідомості має найнижчий рівень розвитку, що свідчить про брак правових знань у підлітків. При цьому її показники свідчать, що адекватність правових знань, як їх відповідність загальноприйнятому еталону, і в хлопців, і в дівчат відповідає середньому рівню (60% і 64% відповідно). Високий рівень адекватності правових знань, так само як і низький, не подані в нашій вибірці; вищий за середній рівень припадає на 32% хлопців і 36% дівчат; нижчий за середній є лише в хлопців – 8%. Наступний показник цієї сторони правосвідомості – повнота правових знань – у 100% нашої вибірки знаходиться на низькому рівні розвитку. І останній показник – усвідомленість правових знань – у 100% хлопців представлений низьким рівнем, а в дівчат – на 28% нижчим за середній і 72% – низьким рівнями.

Таблиця 1

Узагальнені показники розвитку правосвідомості підлітків, %

Вибірка	Загальний показник розвитку правосвідомості					Показники розвитку сторін правосвідомості														
						Пізнавальна сторона					Оціночна сторона					Регулятивна сторона				
	високий рівень	вищий за середній	середній рівень	нижчий за середній	низький рівень	високий рівень	вищий за середній	середній рівень	нижчий за середній	низький рівень	високий рівень	вищий за середній	середній рівень	нижчий за середній	низький рівень	високий рівень	вищий за середній	середній рівень	нижчий за середній	низький рівень
хлопці	26	27	21	33	23	-	11	20	33	66	52	38	10	-	-	25	33	34	66	22
дівчата	30	32	15	49	19	-	12	22	97	57	45	-	-	-	43	30	23	33	3	11

Показники оціночної сторони правосвідомості виглядають так: характер ставлення до правової дійсності у 52% хлопців і 64% дівчат є цілковито пози-

тивним, у 36% хлопців і 36% дівчат він виразно позитивний, у 8% хлопців він зацікавлений. Недостатньо позитивного й негативного ставлення до правової дійсності у вибірці не виявлено. Стійке ставлення до всіх складових правової дійсності виявлено в 44% хлопців і 32% дівчат; стійке ставлення до більшості складових правової дійсності – у 44% хлопців і 68% дівчат; недостатньо стійке ставлення присутнє лише у 12% хлопців; епізодичне та стійко негативне ставлення не виявлені. Повна готовність діяти відповідно до свого ставлення притаманна 60% хлопців і 44% дівчат; виразна готовність – 32% хлопців і 56% дівчат; споглядальне ставлення – лише у 8% хлопців; неготовність діяти відповідно до ставлення не виявлена.

Показники регулятивної сторони правосвідомості мають такий вигляд: цілковите переконання діяти згідно з усіма правовими нормами властиве 32% хлопців і 52% дівчат; виразне переконання діяти згідно з більшістю правових норм – 32% хлопців і 20% дівчат; недостатньо виразне переконання – 28% хлопців і 28% дівчат; слабо виражене переконання діяти проти більшості правових норм звичне лише хлопцям (4%); стійке переконання діяти проти більшості цих норм також проявляється лише в хлопців (4%). Цілковита широта правових переконань характерна 24% хлопців і 56% дівчат; виразна широта – 44% хлопців і 12% дівчат; середній рівень широти – 16% хлопців і 32% дівчат; рівень нижчий за середній притаманний лише хлопцям (12%) і низький рівень – також лише хлопцям (4%). Щодо стійкості правових переконань, то її високий рівень спостерігається у 24% хлопців і 12% дівчат; рівень вищий за середній – 32% і 60%; середній рівень – 40% і 24%; рівень нижчий за середній – лише 4% хлопців, а низький рівень – лише 4% дівчат. Щодо дієвості цих переконань, то у 20% хлопців і 52% дівчат вона цілковита; у 24% хлопців і 28% дівчат – виразна; у 52% хлопців і 8% дівчат – посередня; у 4% хлопців і 12% дівчат – часткова. Недієвих переконань не виявлено.

Таким чином, узагальнюючи результати методики А.Оверченко, можна зробити висновок про те, що у формуванні правосвідомості підлітків представлені такі гендерні стереотипи, як «влада-підпорядкування», «абстрактність-конкретність», «радикалізм-консерватизм». Той факт, що при однаково низьких показниках пізнавальної сторони правосвідомості в дівчат спостерігається високий рівень розвитку регулятивної сторони, свідчить про наявність стереотипу чужості, покірності та підпорядкованості. Очевидні прогалини в системі знань про правову дійсність швидше за все заповнюються дівчатами уявленнями про правомірну поведінку, сформованими на основі знань норм моралі. Чи то правові знання, чи то знання норм моралі, якщо вони вже засвоєні дівчатами, будуть регуляторами їхньої поведінки, адже їм притаманний консерватизм (як вірність тому, що є усталеним). Хлопці ж, навпаки, не схильні підпорядковуватися і якщо їм не зрозумілі «правила гри», вони будуть схильні до їх порушень. Радикалізм хлопців і середній рівень розвитку регулятивної сторони їх правосвідомості тісно пов'язані між собою. Ще одна гендерна відмінність проявилася в оціночній стороні правосвідомості. Логічно було б припустити, що соціально прийнятна поведінка вибудовується на базі таких компонентів, як «знаю і при-

ймаю – позитивно ставлюся – дотримуюся» правових приписів. Однак у хлопців не все так просто: «знаю» у них на низькому рівні, «дотримуюся» – на середньому, а от «позитивно ставлюся» – на високому. Така абстрактність у ставленні властива лише хлопцям, а дівчатам характерна конкретність (вони повинні чітко знати «правила гри»).

На завершення хочеться сказати, що, очевидно, у школі існують якісь труднощі з викладанням правознавства. Можливо, це його теоретизований характер або когнітивна складність, проте факт залишається фактом і переважаюча більшість хлопців та дівчат нашої вибірки мають низький рівень розвитку пізнавальної сторони правосвідомості (це означає, що в них практично відсутні знання про правову дійсність; розуміння й вербалізація сутності її складових також практично відсутні). Це, безумовно, ускладнює регуляцію поведінки підлітків, хоч і спостерігається компенсація браку знань правових норм нормами моралі. Такий висновок підтверджується результатами проведеної нами методики «Визначення схильності до відхильної поведінки» (О.М.Орел) (табл. 2).

Таблиця 2

Узагальнені результати методики «Визначення схильності до відхильної поведінки», %

вибірка	Шкали методики																				
	Установка на соціальну бажаність			Схильність долати норми й правила			Схильність до адиктивної поведінки			Схильність до саморуйнування			Схильність до агресії та насилля			Вольовий контроль емоцій			Схильність до делінквентності		
	висока	середня	низька	висока	середня	низька	висока	середня	низька	висока	середня	низька	висока	середня	низька	висока	середня	низька	висока	середня	низька
хлопці	32	44	24	12	20	68	4	16	80	4	32	64	24	20	56	28	-	72	8	20	72
дівчата	52	44	4	-	4	96	-	4	96	-	20	80	-	4	96	8	-	92	-	4	96

Як видно з таблиці, у дівчат спостерігається вищий, ніж у хлопців, показник прагнення виглядати соціально схвалюваними. Так званий «комплекс відмінності» чи стереотип чемності властивий саме їм, тому нонконформістські установки в них практично відсутні, тоді як у 32% хлопців вони мають місце (причому у 12% з них схильність долати норми та правила виражена на високому рівні). Домінуюче низький рівень схильності до адиктивної поведінки в дівчат також може бути пояснений попередньою причиною, а от хлопці, унаслідок притаманних їм імпульсивності й активності, пізнають і світ адиктивності. І хоч

це невелика частина хлопців нашої вибірки, усе ж вона, на відміну від дівчат, проявилася. Схильність до ризику й потреба в гострих відчуттях теж більше властиві хлопцям, ніж дівчатам.

«Войовничість і миролюбність» – це ще один гендерний стереотип, який підтвердився результатами нашого дослідження. Так, за шкалою «схильність до агресії та насилля» трохи менше половини підлітків-хлопців проявляють тенденцію до такої поведінки, тоді як дівчатам вона практично не притаманна.

Вольовий контроль емоційних реакцій і в хлопців, і в дівчат розвинутий слабо (що й не дивно для підліткового віку). Проте якщо порівнювати високі показники цього контролю, то хлопців з такою рисою більше, ніж дівчат. Очевидно, тут проявляється ще один гендерний стереотип – «сила Я – слабкість Я». Жіноча емоційність і чоловіча холонокровність прямо впливають на показники вольового контролю емоційних реакцій.

І, нарешті, найважливіша для нашого дослідження шкала – «схильність до делінквентної поведінки» свідчить про те, що в більшій частині нашої вибірки «делінквентний потенціал» не проявлений. У тій частині вибірки, де все ж таки виявлена тенденція до делінквентності, виділяються підлітки-хлопці. Причини цього очевидні: схильність до ризику, радикалізм, імпульсивність, нонконформізм тощо вважаються традиційно чоловічими якостями.

Порівнюючи результати методик, які ми провели, можна констатувати їхню узгодженість (несуперечливість). Вищий за середній рівень розвитку правосвідомості підлітків практично унеможлиблює їх відхильну поведінку, за винятком невеликої кількості хлопців, у яких це ще не стійка поведінка, а швидше схильність до неї.

Висновки. Таким чином, гендерні відмінності у формуванні правосвідомості підлітків найбільш чітко проявляються в її регулятивній та оціночній стороні. Пізнавальна сторона правосвідомості потребує розвитку й у хлопців, і в дівчат. Значного успіху тут можна досягти, змінивши теоретизований ухил викладання правознавства в школі на прикладний. За таких умов підліткам буде простіше й цікавіше вивчати правову систему суспільства, правильно розуміти зміст її складових та правильно тлумачити його. У свою чергу, це сприятиме формуванню позитивного ставлення до правових норм і стійкої готовності дотримуватися їх у поведінці та діяльності.

1. Оверченко А. І. Методика дослідження психологічних особливостей правосвідомості підлітків / А. І. Оверченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 5. – С. 21–30.
2. Еникеев М. И. Юридическая психология : [учебник для вузов] / М. И. Еникеев. – М. : Изд-во "НОРМА", 2002. – 517 с.
3. Гендер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Гендер>.
4. Маскулінність і фемінність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Маскулінність_і_фемінність.
5. Гендерные стереотипы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psychology.az/Gender.php>.